

Original Paper

ISSN: 2321-1520

‘છાવણી’ : ભૌગોલિક પરિપ્રેક્ષ્યમાં

કાન્તિ માલસતર, મહેશ પટેલ

જાન્યુઆરી ૨૦૦૧માં થયેલા કચ્છના ધરતીકંપથી માત્ર કચ્છ જ નહિ પણ સમગ્ર વિશ્વ પ્રકંપિત થઈ ગયેલું. આ ઘટનાએ મનુષ્ય જીવનની વરવી ભંગુરતાને ઉઘાડી પાડી દીધી. આ ભીષણ દુર્ઘટનાનું સંવેદન કચ્છ તેમજ ગુજરાતના અનેક સાહિત્યકારોએ વિવિધ સ્વરૂપોમાં વ્યક્ત કર્યું હતું. આ પરંપરામાં ધીરેન્દ્ર મહેતાની ‘છાવણી’ (૨૦૦૮) નોંધપાત્ર નવલકથા છે. આ નવલકથા કચ્છના ૨૦૦૧ના ભૂકંપને કેન્દ્રમાં રાખીને લખવામાં આવી છે. ધરતીકંપ પછી એક વર્ષ સુધી સર્જક સમગ્ર ભુજમાં રઝળપાટ કરતા રહ્યાં, એ દરમિયાન તેમણે જીવન અને મૃત્યુના ભંગુર અને ભયાવહ રૂપને નિહાળ્યું, અનુભવ્યું ને તે ‘શબ્દસૃષ્ટિ’ના માર્ગ, ૨૦૦૧ના અંકમાં પ્રકાશિત પત્ર, ‘છાવણી’ નવલકથા અને ‘પ્રત્યંયાનો કમ્પ’ કાવ્યસંગ્રહના ‘ભંગુર શાશ્વતી’ કાવ્યગુચ્છમાં નિરૂપાયું છે. ધીરેન્દ્ર મહેતાના પત્રમાં એક વ્યક્તિના નિજી અનુભવો નિરૂપાયા છે પણ ‘છાવણી’માં રઘુવીર ચૌધરીએ નોંધ્યું છે તેમ ‘સમૂહમાનસનું નિરૂપણ અનન્ય છે.’ રવિ નામનો યુવાન ભુજમાં મિત્રને મળવા આવે છે, એ બસમાંથી ઉતરે છે ને ધરતી ઘણાઘણવા માંડે છે. મિત્રને ઘેર પહોંચે તો છે પણ ત્યાં કાટમાળનો ઢગલો... પછી તે ભૂકંપ પીડિત છાવણીમાં રહી જાય છે. છાવણીથી જતા માર્ગ પરથી તેને ટેમ્પામાંથી પડેલ ડાયરી મળે છે. આ ડાયરીમાં ભૂકંપગ્રસ્ત ભુજમાં એક વર્ષ દરમિયાન તેણે જે કાંઈ જોયેલું અને અનુભવેલું તેનું વર્ણન કર્યું છે. અહીં ‘છાવણી’ નવલકથાને ભૌગોલિક દૃષ્ટિકોણથી તપાસવાનો ઉપક્રમ છે. સૌપ્રથમ કચ્છની ભુગોળ અને ભૂકંપ થવાના કારણો વિશે જાણવું અનિવાર્ય છે.

ગુજરાત ભારતનું એક પ્રગતિશીલ, ગતિશીલ અને વિકસિત રાજ્ય રહ્યું છે. ભૂરચનાકીય અને તેની સંરચનાના આધારે ગુજરાતમાં કચ્છ અને સૌરાષ્ટ્ર બે ઉચ્ચપ્રદેશની સાથે બે અખાતો તરીકે કચ્છનો અખાત (પરવાળાઓની રચનાવાળો) અને ખંભાતનો અખાત (રેતી, કાપ અને માટીના નિક્ષેપોવાળો) પણ આવેલ છે. ભાતરમાં સૌથી વધુ દરિયા કિનારો ધરાવતા ગુજરાતમાં સાત મુખ્ય નાના ભૌગોલિક પ્રદેશોમાં કચ્છનો સમાવેશ થાય છે, જેમાં શુષ્ક અને અર્ધશુષ્ક આબોહવા ધરાવતો કચ્છ પ્રદેશ, કુદરતી સંશાધનમાં જંગલ, ઘાસપ્રદેશ, નદીઓ, ખનિજો (લિગ્નાઈટ, જીપ્સમ, બોકસાઈટ, મીઠું) તેમજ માનવ સંશાધનમાં તેની વિશિષ્ટ સંસ્કૃતિ, કાપડ ઉપર ભરતકામ વગેરેમાં સંપન્ન હોવા છતાં અન્ય ભૌગોલિક પ્રતિકુળતાઓ હોવાથી આ પ્રદેશનો વિકાસ પ્રમાણમાં ઓછો થયો છે.

ગુજરાતમાં સૌથી વધુ ભૌગોલિક વિસ્તાર (૨૩.૨૭%) અને સૌથી ઓછી વસતીગીચતા (૪૬ પ્રતિ કિમી. વર્ગ) તેમજ સૌથી વધુ દરિયા કિનારો (૪૦૬ કિમી.) ધરાવતા કચ્છ જિલ્લામાં ભુજની કુલ વસ્તી ૨,૧૩,૫૧૪ (૨૦૧૧), વસતી ગીચતા ૩૮૦૦ પ્રતિ કિમી. વર્ગ, ક્ષેત્રફળ ૫૬ કિમી વર્ગ, સ્ત્રી-પુરુષ પ્રમાણ દર હજાર પુરુષોએ ૮૮૭ સ્ત્રીઓની સંખ્યા છે, જ્યારે સાક્ષરતા દર ૮૬.૫૬% જોવા મળે છે.

વિશ્વમાં બે પ્રકારની આપદાઓ નિર્માણ પામતી હોય છે, કુદરતી અને માનવનિર્મિત. તે જ રીતે તેની ઘટિત થવાની

પ્રક્રિયા પણ સમય સાથે બે પ્રકારની હોય છે, એક ત્વરિત અને બીજી ધીમી ગતિથી. અચાનક અને ઝડપી નિર્માણ પામતી આપદાઓ વધુ નુકસાનકારક અને ભયાનક સાબિત થતી હોય છે, જેમકે ભૂકંપ, ભૂસ્ખલન, ચક્રવાત, દાવાનળ, ત્સૂનામી વગેરે. ભુજમાં વર્ષ ૨૦૦૧માં આવેલ ભૂકંપ એક ત્વરિત આપદા હતી. તેથી તેનું નુકસાન તેનાં રુદ્ર અને ભયાનક સ્વરૂપની નિશાની આપે છે. આપદાઓનું ઘટિત થવું એ કુદરતી છે, પરંતુ કુદરત અને જે તે ક્ષેત્રની ભૌગોલિક સંરચનાથી અનુકૂળ ન થઈને ઔદ્યોગિકરણ, આધુનિકરણ અને શહેરીકરણ જેવી પ્રક્રિયાઓનાં પ્રભાવમાં માનવ દ્વારા થયેલું આંધળું અને પ્રતિકૂળ અનુકરણ તેના નુકસાન માટે વધારે જવાબદાર છે. ભુજમાં આવેલ ભૂકંપની વધુ નુકસાનદાયક અસર થવાનું કારણ ભૌગોલિક, વ્યવસ્થાતંત્ર, લોકો અને તેના આયોજનનો અભાવ જણાય છે.

ભારતના રાષ્ટ્રીય ભૂકંપ વિજ્ઞાન કેન્દ્ર (National Center for Seismology)ના જણાવ્યા મુજબ ગુજરાતમાં કચ્છ સૌથી વધુ ભૂકંપ સંભવિત ક્ષેત્ર તેમજ સૌથી વધુ સંકટગ્રસ્ત ઝોન-૫માં આવે છે. ભૌગોલિક સંરચના અને નિર્માણ પ્રક્રિયાના આધારે કચ્છ ક્ષેત્ર નબળું અને અસંતુલિત છે. કચ્છ પ્રદેશમાં ભૂકંપ થવાના મુખ્ય બે કારણ છે. એક ઈન્ડો ઓસ્ટ્રેલિયન પ્લેટના ભાગરૂપ અરેબિયન પ્લેટ સાથે રૂપાંતરિત પ્લેટસીમાનું નિર્માણ થવું અને બીજું કચ્છ અખાતની ફોલ્ટ લાઈન. આ તમામ બાબતની જાણકારી હોવા છતાં પણ વ્યવસ્થાતંત્ર દ્વારા ભૂકંપ સંરક્ષિત બહુમાળી મકાનો અને અન્ય બાંધકામ કરવાના ચોક્કસ નીતિનિયમો અને નિયંત્રણની ઉણપ છે. બીજીબાજુ જાપાન દેશ સૌથી વધુ ભૂકંપ પ્રભાવિત અને સંકટગ્રસ્ત હોવા છતાં ત્યાં ઉપલબ્ધ ભૂકંપ સંરક્ષિત ટેકનોલોજી, નિયમોનું ચુસ્ત પાલન અને નિયંત્રણો હોવાથી માનવ અને માનવસંપત્તિને નહીવત નુકસાન થાય છે. કચ્છ પ્રદેશમાં પણ ભુજના ભૂકંપ અગાઉ કચ્છના રણમાં ૧૬ જૂન, ૧૮૧૯ (૭.૭-૮.૨ તીવ્રતા, X-આત્યંતિક તીવ્રતા વર્ગ)નો ભૂકંપ, અંજારમાં ૧૬ જુલાઈ, ૧૯૫૬ (૬.૧ તીવ્રતા, IX-પ્રચંડ તીવ્રતા વર્ગ)નો ભૂકંપ આવેલા, છતાં પણ જાન્યુઆરી, ૨૦૦૧માં આવેલ ભૂકંપ સમયે તેનાં પ્રતિકાર માટેના યોગ્ય પગલાંનો અભાવ ધીરેન્દ્ર મહેતાની 'છાવણી' નવલકથામાંથી પસાર થતાં અનુભવાય છે. 'છાવણી'માં નિરૂપાયેલ દૃશ્યો સંવેદનશીલ માણસને હચમચાવી દે છે. થોડા દૃશ્યો જોઈએ :

‘ચર્યનું આખું યોગાન માણસોથી ઉભરાતું હતું પણ કોઈની આંખમાં પરિચયની રેખા દોરાતી નહોતી. કોઈ કોઈને ઓળખતું નહોતું, એકમેકની સામે જોતી દરેક આંખમાં એક જ પૃચ્છા છે, પણ એ પ્રશ્નને પ્રગટ થવાની જરૂર પડી નથી, એમને એમ એનો ઉત્તર મળી જાય છે, પૂછવાનું પણ બીજું શું છે ? -

‘તમારાં કેટલાં ?’

‘બે.’

‘મારાં પાંચ.’

‘કોણ કોણ ?’

‘વાઈફ, દીકરો, મા-બાપને હું.’

‘તમે ? તમે તો-’

પણ આગળ વાત કહેવા કે સાંભળવા કોઈ રોકાતું નહોતું. ન કશો ખુલાસો, ન શોક, ન સાંત્વન, ચહેરા પર બદલાયેલી એક રેખા સુદ્ધાં નહિ. નિર્જીવ લાશો નીચે પડી હતી; જીવતી લાશો ધૂમતી હતી.’ (મહેતા ધીરેન્દ્ર, છાવણી, પૃ. ૪૨)

બીજું એક દૃશ્ય જોઈએ :

‘સુમેરુ’ ટાવર તમે જોયો હતો ને, કેવો હતો નહિ ? હું ? સપનામાં પણ એવડી ઊંચી ઈમારત આપણે જોઈ ન હોય પણ આમ જુઓ તો, આમ એ, આમ એનાં ઊભાં બે ફાડિયાં થઈ ગયાં છે !’ બે હાથથી એમણે રચેલી મુદ્રા આ દુર્ઘટનાનો

આબેહૂબ ચિતાર રજૂ કરી દે... તમે જોઈ આવ્યા ? અમે અબીહાલ જોઈને આવ્યાં, ‘આકાશ ગંગા’ ટાવર તમે જોયું હતું ? માંહ ને માંહ સ્વિમિંગ પુલ, ગાર્ડન ને એવું બધું ! સ્વર્ગ જોઈ લ્યો સ્વર્ગ ! એ કેવી રીતે પડ્યું છે, ખબર છે ? સૌથી ઉપરનો માળ હવામાં અધર લટકી રહ્યો છે ને બાકીના ભોંય ઉપર !’

લેખકે કંપારી છૂટી જાય એવું વર્ણન કર્યું છે :

‘... સ્મશાનમાં હવે ચિતાઓ ખાલી પડતી નહોતી કે વધારાની ચિતા ઊભી કરવા માટે જગા પણ રહી નહોતી. લાશો આવ્યા કરતી હતી-મોટરમાં, ટેમ્પામાં, ટ્રેઇલરમાં, રિક્ષામાં, હાથલારીમાં ખડકાઈ ખડકાઈને, વાહનોમાંથી ઠલવાઈને સ્મશાનમાં ખડકાતી હતી. હું ત્યાં હતો એ દરમિયાન મેં જોયું કે લાશને ઠાલવવાની ક્રિયા પણ કેવી બદલાતી રહી હતી. ચાર ખભા તો અહીં હતા જ ક્યાં, પણ શરૂ શરૂમાં બે જળ હળવેકથી શબને ઊંચકતા હતા એને બદલે હવે બબ્બે-ચચ્ચાર શબ ભેગાં ઊંચકાતા હતાં અને એકબીજા ઉપર ફેંકતાં હતાં, કોઈકનો હાથ લબડી પડતો હતો, કોઈકનો પગ ઢસડાતો હતો તો કોઈકની ડોક નંખાઈ જતી હતી. એક વાર તો મેં લારીને એક બાજુથી ઊંચી કરીને શબનો ઢગલો ઠલવાતો જોયો હતો... (મહેતા ધીરેન્દ્ર, છાવણી, પૃ. ૭૪) કોઈ શબનું માથું છૂંદાઈ ગયું હતું તો કોઈમાં માથાની જગાએ ખાલી હાડકું જ ખોસાયેલું હતું. લોહીથી લથપથ લાશોમાંથી કોઈના હાથપગ શોધવા પડે એમ હતા... જમીનદોસ્ત થઈ ગયેલી ઈમારતોમાં દટાઈ ગયેલી એ લાશો કબર ખોદીને કઢાયેલાં મડદાં જેવી હતી... (મહેતા ધીરેન્દ્ર, છાવણી, પૃ. ૭૫) મસાણામાં હવે શબને રાખવાની જગ્યા રહી નથી ને લાકડાં ખૂટી પડ્યાં છે. ત્યાં આવા લોચા લઈને ત્યાં જવાનો કાંઈ અરથ છે ? એને તો દઈ દઈએ અહીંયાં જ દીવાસળી. (મહેતા ધીરેન્દ્ર, છાવણી, પૃ. ૭૬) એ રિક્ષામાંથી થોડુંક પેટ્રોલ કાઢી આવો તો, આ કાટમાળમાંથી કાંઈ ઉબલું બબલું લેતા જાજો.’ (મહેતા ધીરેન્દ્ર, છાવણી, પૃ. ૭૬)... ખણી જા, ખણી જા, ધુખાવી નાખ.’ (મહેતા ધીરેન્દ્ર, છાવણી, પૃ. ૮૭) - આમ લાશોની ચિત્રવિચિત્ર હાલત જોવા મળી હતી. આવી પરિસ્થિતિનો ભોગ બનેલા માણસોનો ચહેરો તદ્દન સપાટ અને સ્વર સાવ શુષ્ક થઈ ગયો હતો. આંસુ પણ સૂકાઈ ગયા હતા. કોઈને એવું થાય કે આ પરિસ્થિતિથી માણસ વધુ સંવેદનશીલ-સમસંવેદનશીલ બન્યો હશે પણ વાસ્તવમાં એવું ન થયું !! ધરતીકંપે તો માણસની વૃત્તિને બરાબર ઉઘાડી પાડી. આ સંદર્ભના થોડા દૃશ્યો જોઈએ :

‘શહેરમાં એક એવી ટોળી ઊતરી આવી હતી, જે હાથે ચઢેલી લાશ પરથી ઘરેણાં, ઘડિયાળ જેવી કીમતી ચીજવસ્તુઓ ઉતારી લેતી હતી અને ખિસ્સામાંથી કે પર્સમાંથી પૈસા કાઢી લેતી હતી. (મહેતા ધીરેન્દ્ર, છાવણી, પૃ. ૭૮)

કોઈકને ખબર પડી ગઈ કે ધાબળા ઊતરે છે અને થોડી વારમાં તો કોણ જાણે ક્યાથી માણસો ધસી આવ્યાં. ટ્રક ઉપર ચઢી ગયાં. ઝૂંટાઝૂંટ ને લૂંટાલૂંટ. લઈને આવ્યા હતા એમણે ધાબળા ફગાવીને ટ્રક ભગાડી મૂકી.’ (મહેતા ધીરેન્દ્ર, છાવણી, પૃ. ૧૨૩)

‘બીજી એક વાતની ખબર છે ? આ લોકો ઝૂંપડાં બાંધીને રહે છે, પછી દબાણના બદલામાં ઘર માંગશે. એ પણ ખુલ્લેઆમ લૂંટ નહિ તો બીજું શું ?’ (મહેતા ધીરેન્દ્ર, છાવણી, પૃ. ૧૪૮)

‘આંખમાં આંસુ, ને કહે, મોરબીમાં હોનારત થઈ ત્યારે તણાઈ આવેલી એક લાશ પરથી આ દાગીના ઉતારી લીધા હતા પણ પછી એવું બન્યું કે પહેરનાર કોઈ રહ્યું નહિ, મજૂસમાં ને મજૂસમાં પડી રહ્યા પણ હવે તો સાચવવા જેવુંય કંઈ રહ્યું નહિ... જેમ હું લઈ આવ્યો એમ આ લોકો લઈ જાય, એમાં શું ?’ (મહેતા ધીરેન્દ્ર, છાવણી, પૃ. ૧૫૨)

- ખોયું એના કરતાં અદકેરું મળ્યું !

ખોયું ? અરે, ખોયું જ શું હતું, ઠીબડા ? ને હવે મજેનાં ફોરેનની થાળીમાં ખાય છે ! (મહેતા ધીરેન્દ્ર, છાવણી, પૃ. ૧૫૪)

આ ઉપરાંત સરકારી જમીન ઉપર રાતોરાત ચણતર, તંબૂ-તાડપત્રી, ધાબળા-કપડાંને અન્ય રાહતસામગ્રીની લૂંટાલૂંટ,

એ સમયે મડદા પર હક્ક કરનાર માણસો ઝાઝા ! કાટમાળ ઉપાડવામાં ભ્રષ્ટાચાર, પુનર્વસનની પ્રવૃત્તિ, મૃત વ્યક્તિ ને પડી ગયેલા ઘરના વળતર માટે પડાપડી, કેટલાંક ભાડૂઆત તો મકાન માલિકને નોટીસ આપે ! મકાન ખાલી કરવાના પૈસા માગે ! કુદરતી રીતે મૃત્યુ થયું હોય તો પણ તેને ધરતીકંપમાં ખપાવી પૈસા રળી લેવાની વૃત્તિ, કેટલાક માણસો મૃત જાહેર કરી દીધા હોય, ને તેના પૈસા ગજવામાં નાખી દીધા હોય, થોડાં વખત પછી એ જ (મૃત જાહેર થયેલ) વ્યક્તિ હયાત પણ હોય ! મૃત વ્યક્તિના દાગીના-મિલકત માટે તેના પરિવારજનોમાં પડેલ તિરાડ, નકશો પાસ કરાવવા, સર્વે કરાવવા માટે આપવી પડતી લાંચ, અધિકારીઓની બદલીને તેના કારણે ઊભા થતાં પ્રશ્નો, તકનો લાભ લેતા કારીગરો, દેશપરદેશની સંસ્થાઓ ને ડોક્ટરોની ઉમદા સેવા, મોતના જડબામાંથી જીવતરને ખેંચી કાઢતા યંત્રો, કાટમાળમાં દટાયેલા માણસોને બાકોરું કરીને ખાવા-પીવાનું પહોંચાડતા લોકો, વાસ્તવમાં ઘર પડી ગયું હોય કે સ્વજન ગુમાવ્યું હોય છતાંય કોઈપણ પ્રકારની સહાય ન લેતા લોકો, અથવા સહાય મળી હોય તો તેમાંથી શાળા બંધાવતા લોકો, કેટલાક તો ધર્મદાનું ખાતા પણ નહિ, - કહે કે, ‘હજી કેટલા દાડા ધર્માદું ખાઉં ?’ ચિંતાજનક પરિસ્થિતિ વચ્ચે પણ ગમ્મત કરી લેતા લોકો પણ જોવા મળે, સૂકાભૂંટ માણસો ભૂકંપથી જ બે પાંદડે થયા એવી હકીકતો પણ સાંપડે, ભૂકંપથી કેવળ ધરતીની છાતીમાં કે ઘરની દીવાલોમાં જ તિરાડ નથી પડી પણ માણસ-માણસ વચ્ચેના સંબંધોમાં પણ તિરાડો પડી છે ! આમ, ક્યાંક કરુણા, સેવા, અનુકંપા, માનવતાની સરવાણી, તો ક્યાંક લાશોને પણ ખંખેરી લેતા, રાહતના નામે બધુંય હડપ કરી જતા લાલચુ લોકો નજરે પડે છે. મનુષ્યનાં નરવાં-વરવાં રૂપો જોવા મળે છે. ટૂંકમાં ‘છાવણી’ નવલકથા દ્વારા ભૂકંપ થયાની ક્ષણથી માંડીને એક વર્ષ સુધીનો કેવળ અહેવાલ નહિ પણ એક દસ્તાવેજ સાંપડે છે. આ ઘટનાથી માણસની ખાનદાની, ખુમારી અને ખમીર શું છે તેની અનુભૂતિ થાય છે. માનવસંબંધોની ભંગુરતોનો પરિચય પણ સાંપડે છે. નવલકથાના વિવિધ દૃશ્યોમાંથી પસાર થયા પછી મનમાં મનુષ્યની વૃત્તિ સંદર્ભે અનેક પ્રશ્નો થાય એ સ્વાભાવિક છે. કુદરતી આપદાઓને રોકી શકાય નહિ, કે ન તો તેનાથી બચી શકાય, આ બાબતની પ્રતીતિ આ નવલકથામાં નિરૂપાયેલા પ્રસંગો દ્વારા અચૂક થાય છે. ભુજમાં ભૂકંપની આપદા સમયે પોતાની સુરક્ષા અને તકેદારી માટે લેવાના પગલાની યોગ્ય માહિતીનો અભાવ અને ચોક્કસ દિશાનિર્દેશ ન હોવાનાં કારણે લોકોમાં એક પ્રકારનો ડર, અસમંજતા, કુતુહલતા અને દિશા વિહીનતા જોવા મળે છે, આ પરિસ્થિતિમાં માણસ સ્વભાવ સિવાય બીજાને મદદ કરવામાં લાચાર બને છે એ પણ સહજ લાગે. ભૂકંપ આવ્યા પહેલા અને ભૂકંપ સમયે લોકોની આપદાથી બચવા અને તકેદારી સંબંધિત પગલાઓ અંગેની જાગૃતિ, જેવી કે ઘરના અંદર હોઈએ ત્યારે, ઘરની બહારની ખુલ્લી જગ્યામાં હોઈએ ત્યારે, ડ્રાઈવિંગ કરતા સમયે તથા તે બધા સમયે લેવાના ત્વરિત નિર્ણયો, સાવચેતી કે સાવધાની સંબંધિત માહિતી વધુ થતા નુકસાનને અટકાવે છે. આમ તો આવી કુદરતી આપદાઓનાં પરિણામોનો સહજ સ્વીકાર કરવો જ રહ્યો, પરંતુ આ સમયે લોકો તેમનાં ભવિષ્યને લઈને ચિંતિત હોય છે, આર્થિક અને કૌટુંબિક સંપત્તિ ખોયાના દુખ સાથે નિરાશ્રિત હોય છે, તેમ છતાં તેનાં પ્રભાવથી બહાર નીકળી પુનઃવ્યવસ્થાપન માટે પ્રયાસ તો કરવો જ રહ્યો. વળી આ સમયે માળખાને પુનઃવિકસિત અને પુનઃવ્યવસ્થિત કરવા માટે તંત્ર પણ સક્રિય હોય છે. ભૂકંપ આવ્યા પહેલા સાવચેતીના પગલાઓ, ભૂકંપ સમયેના કાર્યોની સાથે-સાથે ભૂકંપ પછીના ત્વરિત અને લાંબા ગાળાના પગલા અને પુનઃવસન માટેના કાર્યો, ચોક્કસ દિશામાં અને આયોજન સાથે કરવામાં આવે તો ભૂકંપની અસરકારકતાને ઓછી કરી શકાય છે તથા પ્રદેશના પુનઃવસનની કામગીરીને ઝડપી બનાવી શકાય. ‘છાવણી’ નવલકથા દ્વારા જાણવા મળે છે કે જ્યાં તંત્ર, સ્થાનિક લોકો અને સેવાકીય સંસ્થાઓનો ઉમદા સહયોગ સાંપડ્યો છે ત્યાં ઘણું સારું કામ થતું જોવા મળે છે. આવી કુદરતી આપદાઓ સમયે માણસ ધર્મ, સંપ્રદાય, જ્ઞાતિવાદને ભુલીને કામ કરે તો સમસ્યાઓનું નિરાકરણ વધારે સારી અને સરળ રીતે લાવી શકાય છે. જેની પ્રતિની ‘છાવણી’ નવલકથામાં ભૂકંપ પછી સ્મસાનમાં જગ્યા અને લાકડાના અભાવમાં એકસાથે મૃતદેહોને અગ્નિસંસ્કાર આપાવની ઘટના દ્વારા થાય છે.

વ્યક્તિના વલણ અને વર્તણૂક ઉપર સમાજ અને તેનાં મૂલ્યો, માન્યતાઓ, રીતરિવાજો, રૂઢિઓની સાથોસાથ જગ્યા અને પ્રદેશની ભોગોલિક પરિસ્થિતિની મહદઅંશે અસર થતી હોય છે. કોઈપણ વ્યક્તિ સમય અને જગ્યાને ધ્યાનમાં રાખી

પોતાના વ્યક્તિત્વ આધારિત વર્તન કરે છે, પરંતુ ભુજના ભૂકંપ પછી રાહત સામગ્રી અને અન્ય સહાયોના વિતરણ સમયે જોવા મળેલા લોકોના વર્તન અને માનસિકતા કચ્છી લોકોની સંસ્કૃતિમાં અપવાદરૂપ ગણી શકાય, સાથોસાથ આ દૃશ્યો એક નવો જ અનુભવ કરાવે છે. આગળ નોંધ્યું છે તેમ સહાય અને રાહત સામગ્રીમાં થયેલ ચોરી, લૂટફાટ અને વિતરણમાં અન્યાય વગેરે ઘટનાઓ તેની સાબિતી આપે છે. આ સમયે વિપરીત પરિસ્થિતિને સાનુકૂળ બનાવવા માટે વ્યક્તિની નૈતિક જવાબદારી વિશેષ અનિવાર્ય છે, જે વ્યવસ્થાતંત્ર દ્વારા પુનઃવસન અને રાહતના કાર્યોના સમાનવિતરણને અસરકારક બનાવવામાં મદદરૂપ બની શકે છે. 'છાવણી'માં ભુજમાં થયેલા ભૂકંપની ક્ષણથી માંડને એક વર્ષ દરમિયાન બનેલી વિવિધ ઘટનાઓને લેખકે ક્યાંક દૃશ્યરૂપે, ક્યાંક ઉક્તિરૂપે તો ક્યાંક ક્રિયારૂપે આલેખી છે. લેખકે નવલકથામાં તંત્રની મર્યાદાને આલેખવાનું ચૂકી ગયા છે પણ તેમણે ભીષણ દુર્ઘટનાનું સંવેદન આલેખવાની સાથોસાથ સમાજમાં સંવેદન જગવવાનું કાર્ય વિશેષ કર્યું છે. આ ઉપરાંત અહીં ભૌગોલિક સ્થળને કેન્દ્રમાં રાખીને ભૌગોલિક-સાંસ્કૃતિક સંદર્ભ સહજ રીતે આલેખન પામ્યો છે.

સંદર્ભ :

૧. મહેતા ધીરેન્દ્ર છાવણી, પ્ર. આ.૨૦૦૮

૨. (n.d.) Retrieved from www.dgt.nus.ac.rs/pririzici_knjiga.

૩. (n.d.) Retrieved from <http://www.nios.ac.in/media/documents/316courseE/ch19.pdf>

૪. Bryant, E.(2005). Natural Hazards. New York: Cambridge University Press.

૫. Oxford School Atlas. (2014). 34 Addition. New Delhi, India : Oxford University Press.

(મહેશ પટેલ, ભૂગોળ વિભાગ, ગુજરાત યુનિવર્સિટી, અમદાવાદ. મો. ૮૭૮૦૫૬૨૨૭૭ કાન્તિ માલસતર, ગુજરાતી વિભાગ ગુજરાત યુનિવર્સિટી, અમદાવાદ, મો. ૯૪૨૮૦ ૩૨૮૦૨)

